

ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ ЯК КОЛЕКТИВНЕ УЯВЛЕННЯ ЩОДО ЄДНОСТІ ТЕРИТОРІЇ, СПІЛЬНОТИ МОВИ, ПОХОДЖЕННЯ

Постановка проблеми. Термін “етнос” походить від давньогрецької мови і має в цій мові багато значень: плем’я, народ, юрба, стадо, стан, соціальна група, клас тощо. Можна сказати, що таке розмаїття значень цього терміна зберігається і досі, принаймні в науковому мисленні він не застосовується однозначно.

На думку Ю.Бромлея (Этнос и география, 1973), етнос – це відкрита система, яка підпорядкована законам розвитку суспільства і тому не має особливих закономірностей.

К.Чистяков (Этническая общность, этническое сознание и некоторые проблемы духовной культуры // СЭ, . – 1972. - № 2) розглядає етнос/етнічну спільність як історично створену стійку, сталу соціальну спільність, що усвідомлюється людьми, які зараховують себе до неї від народження як спільність несоціальну.

На думку Л.Гумільова (География этноса в исторический период. – Л., 1987), етнос – це замкнута соціальна система, причому самодостатня для свого розвитку і відтворення. Цю думку підтримує етнолог А. Пономарьов¹, стверджуючи, що етнос відзначається не спільними з іншими етносами рисами, а відмінними, своєрідними й не схожими на риси інших народів і доки вони існують, існують і етноси. Але водночас з тим, ми не поділяємо принцип компліментарності, що його запропонував Л.Гумільов². Виходячи з цього принципу, особа інтегрується в етнос тільки на основі почуття несвідомого, природної симпатії осіб, які у такий спосіб створюють етнос, бо протиставлення “свій” та “чужий” (ми-вони), дане членам суспільства у свідомості, виконує функцію індикатора для визначення етнічної приналежності спільноти.

Спільнота – це об’єднання індивідів, яке стає реальністю внаслідок належності індивіда до культурно-психічної цілісності “життєвого світу”. Етнічна спільнота – етноствірна структура³, тобто базова для інших різних спільнот, які є дериваційними стосовно до неї, бо саме вона виконує регулятивну функцію. Ця спільнота визначає простір можливих адаптацій чи засвоєнь іншородних культурних елементів. Етнос залишається ідентичним, якщо в ньому існує зав’язаність *культурогенезу*, тобто доки існує опірність щодо іншорідних засвоєнь культурних елементів іззовні, інші – більш сприйнятливі до запозичень

¹ Пономарьов А.М. Національна культура в етнологічній версії. Вісник АН України. – 1993. - № 11

² Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Л., 1987.

³ Золотова Г.О., Андерш Й.Ф. До питання про структурно-семантичні основи зіставних досліджень//Мовознавство. - №6. – С. 17-23.

тощо. Це пояснюється ментальністю етносу або послабленням його регулятивної функції. Регулятивну функцію в етнічній спільноті виконує етнокультура. Етнічна спільнота – це спільнота, пов'язана певною культурою, в основі якої формування самосвідомості етносу – спільності походження, мови, релігії, специфічних компонентів культури, традицій, етнічних установлень стереотипів поведінки тощо. Вона являє собою суб'єктивну рівнодіючу об'єктивність елементів етнічної спільності і розглядається як осмислення людиною своєї приналежності до певного “ми” у співвідношенні з “вони”, що дає змогу етносу самоідентифікуватися і самовизнаватися. Самосвідомість і самоназва – фіксують момент утворення етносу, коли об'єктивні чинники існування етносу перетворюються на чинник самосвідомості. В етносі все перебуває в єдності, де кожний елемент буття пов'язаний з іншим і силою традицій набуває зв'язку генетичної пам'яті етнічної свідомості. Вона створює не тільки почуття кровної, але й духовної спорідненості, сягаючи найістотніших глибин міфологічної, естетичної та моральної чуттєвості.

В етнічній самосвідомості розрізняють індивідуальний (особистий) та індивідуальний рівень. На індивідуальному рівні етнічна самосвідомість виступає як колективне уявлення щодо єдності території, спільноти мови, походження тощо. Особистий рівень етнічної самосвідомості включає етнічну ідентичність і образ окремої етнічної групи.

Певні історичні факти дістають своє підтвердження або заперечення у філологічній площині. Так, при з'ясуванні рубежу просування слов'янських мов на північ М.Грушевський серед перших фахівців, кому доведеться досліджувати ці факти, з-поміж інших називає філологів: *Дуже багато є роботи філологам, археологам, етнографам, аби положити підвалини рішення сього питання*⁴. У свою чергу, зауважимо, що не меншу цінність становлять археологічні, історичні, етнографічні матеріали для мовознавства.

На думку багатьох істориків, плем'я є вихідною ланкою, що вперше пов'язується з уявленням про окремих мовний організм⁵. С.Смаль-Стоцький вважає, що єдиного слов'янського мегаєтносу взагалі ніколи не існувало, організаційною одиницею слов'янської маси були, насамперед, роди, які пізніше розвинулися в племена.⁶ (Зміни у територіальному групуванні слов'янських говорів⁷.) Безперечно, що плем'я вирізнялося наявністю особливого світопогляду, психічного і духовного стану, що було однією з головних причин мовних змін⁸.

Так чи інакше сучасні українські діалекти пов'язуються з колишніми східнослов'янськими племенами⁹, бо “різниці діалектів могли служити теж для

⁴ Грушевський М. Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства .. Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич. 1992. – С. 168-175.

⁵ Брайчевський М.Ю. З ранньосередньовічної гідроніміки Східної Європи // Питання ономастики. - К., 1965. – С. 220.

⁶ Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. – Прага, 1927. – С. 45.

⁷ Lehr-Splawiński T., Stieber Z. Gramatyka historyczna języka czeskiego. Wstęp. Fonetyka historyczna. Dialektologia. – Warszawa: PWN, 1954. – С. 45.

⁸ Smal-Stockij S., Gatner Th. Gramatik der ruthenischen (ukainischen) Sprache. – Wien, 1913. – S. 464.

⁹ Ogonowski E. Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. – Lemberg: Verlag und Druck des ruthenischen Szewczenko. – Vereines, 1880. – S. 20; Михальчук К. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины // Труды этнографическо-статистической Экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-зап. отд. Материалы и ис-

відрізнення племен”¹⁰. У період перед IX ст. поляни говорили не однаково з деревлянами, а сіверяни відрізнялися своєю мовою від бужан і уличів¹¹. Сьогодні проблема ототожнення сучасних українських діалектів із діалектами доісторичних племен часто натрапляє на поважні труднощі через далекоюсяжні колонізаційні пересування цих племен в добу написання літопису¹².

Традиційне слов’янське питання звучить: “Якого ви роду-племени?”. Досі в Україні численні прізвиська утворені від племінних назв або слів, що їх безпосередньо замінили, напр.: *Полянські, Полянини, Полянці, Поліщуки, Сівернюки, Севруки, Бойки, Бойчуки, Пінчуки* та ін. Окремі племінні назви зустрічаються з негативним маркуванням, пор. *дулеба “дурень”* (ЕСУМ, II: 143). Таке значення цього племінного етноніма зустрічається і в інших слов’янських мовах¹³, пор. ще рос. діал. *лютич “злодей, варвар”* (ЭССЯ, 15: 222). Племінні назви представлені й у фольклорі. Напр., в одній із білоруських пісень: “*Што вы за люди, што вы за Татари? – Все – то наши люди: все наши хрисициане, наши дзеревяне*”¹⁴. Інколи племінні означення цікаво трансформуються. Так. в одній із російських казок йдеться про боротьбу білого полянина з Бабою Ягою (пор. назву племені “білі хорвати”); в одному з листів А. Кримського до Б. Грінченка згадується подібна казка, написана в Україні: “Король, великий силач, бився з богатирем і, здається, ще й велетнем до того, що звався Поланин”¹⁵. Початковий літопис протягом кількох століть послідовно передає племінні означення (напр.: Мстислав): “*Хто сьому не рад? Се лежить сіверянин, а се варяг, а своя дружина ціла*” (ЛР: 86); “*Узяв же він (Олег) множество варягів і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дублів, і тиверців, котрі є пособниками*” (ЛР: 16); Назва полян на час Князівства Литовського була синонімом етнонімів “русь”, “русини”, пор.: «*Князь же великий Витовт Кестутевич литовский собра воя... и литва, и немци, и ляхи, и жемоит, татарове и волохи, и поляне*” (ЗРЛЯ: 76). Мешканці південно-східної України називали представників більш північних областей полянами ще у XVIII ст.¹⁶. Полян у Польщі добре пам’ятали ще в XVI ст.¹⁷. Такі факти, безперечно, потрібно розглядати як доказ глибокої і тривалої в часі слов’янської племінної диференціації. Відомо, що полабські *деревляни* (район Ганновера) дотримувалися трайбіального означення ще в середині XVIII ст., що пізніше дозволило Т. Лер-Сплавінському і К. Полянському, спираючись на писемні пам’ятки, укласти етимологічний словник полабських деревлян¹⁸.

следования: В 7-и тт. – СПб., 1872-1893. – Т.7 (1893). – С. 460; Москаленко А.А. Основні етапи розвитку української мови. – К., 1964. – С. 32.

¹⁰ Грушевський М. Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства // Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич, 1992. – С. 168-175.

¹¹ Шахматов О.О., Кримський А.Ю. Нариси з історії української мови. – К., 1992. – С.39.

¹² Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов’янських // Зібрані статті: вВ 3-х тт. – Мюнхен, 1993. – Т. 3. – С. 17.

¹³ Spal J. K puvodu jmen k menu a narodu || Onomasticke prace. Sbornik rozprav k sedmdesatym naroz. W. Taszuckeho. – Praha: CSAV, 1968. – С. 171-172.

¹⁴ Максимович М.О. Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С. 184.

¹⁵ Кримський А.Ю. Твори: В 5-ти тт. – К., 1972-1973. – Т.3 (1973а), Т.5 (1973б). – С.228.

¹⁶ Максимович М.О. Вибрані українознавчі твори. – К., 1994. – С. 184.

¹⁷ Bruckner A. Dzieje języka polskiego. Warszawa. – Warszawa, 1925. – С. 429.

¹⁸ Lehr-Splawiński T., Polański K. Słownik etymologiczny języka Drzewian połabskich. – Wrocław etc., 1962.

Слов'янські назви, що походять від давніх племінних означень, найчастіше зустрічаються в Чехії. Наприклад, етнонім *дуліби* мотивується *Dudlevce, Doudlebcí, Doudleby, Dudlovice, Doudlebovice*¹⁹.

То в тій, то в іншій частині слов'янського лінгвогеографічного ареалу зустрічаємося з топонімами, які нагадують, що колись селилися *поляни* (Polijane в Словенії, Поляни на Ровенщині), *лучани* (укр. Луцьк, Luczany в Чехії), *волиняни* (укр. Волинськ, чеськ. Volyne), *піняни* або *дреговичі* (блр. Пінськ, Дорогочин), *смоляни* (словін. Smoldzin), *в'ятичі* чи *сіверянин* (рос. Вятка, Северик) тощо.

Процес утворення народності відзначається складним характером. Народність, як правило, виникає “внаслідок зіткнення племен і народів – взаємодія, взаємовплив і змішування говорів племен і народів, взаємовплив і змішування говорів і потім, у більш штрикових розмірах, змішування цілих мовних областей, ... племінних і національних мов”²⁰.

“Оглядаючи слов'янський світ, - продовжує вчений, - ми помічасмо в ньому досить багато випадків мовного змішування”²¹ (аналогічно висловлювався і Л. Булаховський²²).

На думку В.Вензеля, слов'янські культури не можна ототожнювати з окремими етносами, потрібно рахуватися із значними регіонами, де поруч жило змішане населення; коли проходив процес етногенезу слов'ян, спостерігалися пересування різних племен, і їх співжиття на одному й тому ж самому місці було звичайним явищем²³.

Отже, і постання певної слов'янської мови переважно відбувалося на ґрунті кількох самостійних глотосистем, між якими не обов'язково існувала найближча спорідненість. Зокрема, виокремлення сьогодні двох генетично відмінних груп давньоруських племен²⁴. Немає сумніву в тому, що при формуванні інших слов'янських мов відбувалися аналогічні процеси, відгомін яких сьогодні простежується в діалектній строкатості кожної сучасної мови.

Заперечення геналогічної спорідненості слов'янських племен, що під одинаковими назвами представлені в різних регіонах розселення слов'янського етносу, спричинило знецінення факту аналогій між географічно віддаленими мовами. “Зміни такі, - зауважує, зокрема, О. Гуер, - є також і в інших слов'янських мовах, але відбувалися в кожній з них окремо”²⁵. З погляду З. Штібера, важко побачити які-небудь генетичні зв'язки між говорами чакавськими і польськими, що постали шляхом міграції, “просто ті ж самі умови фонетичні можуть вести в різних діалектах споріднених між собою мов до однакових змін”²⁶.

¹⁹ Profous A., Svoboda J. Mistní jména v Cechách. Jejich vznik, původní význam a změny. - Praha, 1947. - С. 396-397.

²⁰ Бодуэн де Куртене И.А. О смешанном характере всех языков // Избранные труды по общему языкознанию. - М., 1963. - С.364.

²¹ Там само. - С. 367.

²² Булаховський Л.А. Вибрані праці: В 5-ти тт. - К., 1975. - Т.1. - С.264-270.

²³ Zasterowa B. Otázky etnogeneze a prvotní jednoty Slovanů // Slavia. - 1975. - R.XLIV. - Ses. 1-2. -S.69.

²⁴ Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. - К., 1988. - С. 245.

²⁵ Hujer O. Úvod do dějin jazyka českého. - Praha: Knihkupstí G. Voleského, 1914. - С. 57.

²⁶ Stieber Z. Świat językowy Słowian. - Warszawa, 1974. - С. 69-70.

Східнослов'янські родоплемінні угруповання, як стверджує Г.Півторак, “не були стародавніми утвореннями... Вони сформувалися в середині I тис. н.е.”²⁷. Однак переконливішим видається пов'язання слов'янських трайбіальних назв ще із спільнослов'янським періодом²⁸. П.Шафарик, зокрема, на карті давньоримського географа Птолемея (II ст. н.е.) бачит етноніми, які ототожнюються ним з полянами, хорватами, сіверянами, словенами. кривичами тощо²⁹. Праслов'янськими вважає назви дулібів і хорватів В. Седов³⁰. Палким прихильником спорідненості між однойменними слов'янськими племенами є О.Трубачов. На його думку, збереження на різних частинах слов'янської території тождесних етнонімів свідчить лише про їх зв'язок і спільне походження³¹.

На наш погляд, сьогодні є всі підстави для визнання більшості слов'янських племен ще праслов'янським явищем. Етнічне усвідомлюється через психологічний і соціально-культурний образ взаємодоповнюючих феноменів. У міжетнічному протистоянні головним для залучення до нього індивіда є усвідомлення своєї надійної включеності в “свій етнос”. Почуття є етнічним лише формою та значною мірою соціальним своїм змістом. *Етнос є формою соціальної консолідації*, в якій індивідам гарантована всебічна безпека.

Етнічна свідомість формується під впливом факторів *етнічної культури*, способу життя *етнічної спільності*. Кожна культура має свою *етнокультуру*, своє уявлення про неї, що розгортається як в прямих характеристиках, включаючи те, якою повинна бути людина, до чого потрібно прагнути в думках і вчинках, так і в опосередкованих уявленнях, закріплених в контексті норм, *традицій, звичаїв*, всієї системи фольклору, *мови світосприймання*, категорій культури.

“Етнічна компетентність” (термін М. Шульги³²) дозволяє її представникові орієнтуватися у світі власної культури і водночас відчувати її межі, її закінчення і початок світу іншої культури. Процес етнізації завершується формуванням *етнофору*, тобто носія етнічних якостей, певної етнокультури.

Узагальнюючи викладені вище міркування, можна зробити висновки, що дослідження структури споріднених мов, їх порівняльний аналіз, сприяючи проникненню у внутрішній світ іншого народу, “баченню” картини світу через споріднену культуру, надають можливість зробити висновок: мова і культура зберігають своє національне обличчя навіть у ситуації взаємного зближення і взаємообміну. “*Зображальне слово, зокрема, сучасна філософська думка вважає “картинною реальністю культури”*”.

Тріалістична концепція розподілу слов'янських мов настільки глибоко ввійшла в структуру славістики як науки, що для багатьох дослідників стала методологічним кредо (“*вірую*”), тому опонентом дуалістичної дистрибуції може бути не тільки наукова контраргументація, але й сама *традиція* розв'язання проблеми класифікації слов'янських мов.

ЛІТЕРАТУРА:

²⁷ Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. – К., 1988. – С. 85.

²⁸ Rudnicki M. Prawosłowiańszczyzna Lechia-Polska. II. Wspólnota słowiańska. Wspólnota lechicko-polska. – Poznań: PWN, 1961. – С. 3; Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995. – С. 54-55.

²⁹ Szafarik P.J. Slovanske starozitnosti. - Praha: tiskem J. Spurneho, 1837. – С. 174-180.

³⁰ Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979. – С. 132.

³¹ Трубачев О.Н. Лингвистическая география и этимологические исследования // Вопросы языкознания. – 1959. С. 23.

³² Шульга М.О. Етнічна самоідентифікація особи. Київ, 1983.

1. Агапкина Т.А. Из словаря «Славянские древности» . Дуб // Славяноведение. – 1999. - № 6.-С. 94-99.
2. Акуленко В.В. Рівні та напрямки зіставлення мов // Проблеми зіставної семантики: Матеріали Всеукраїнської наук. конф. з проблем зіставної семантики. – К., 1995. С. 3-4.
3. Антропоцентричний підхід у дослідженні мови. Матеріали VII Міжнародних Карських читань 13-14 травня 1998 р. – Ніжин: Наука-сервіс, 1998. – 252 с.
4. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
5. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – Л.: Наука, 1977.- С. 92-96.
6. Баранов А.Н. Аксиологические стратегии в структуре языка // Вопросы языкознания. – 1989. -№3. – С. 74-90
8. Бацевич Ф.С. Прагматичні аномалії: спроба типології // Семантика, синтактика, прагматика мовленнєвої діяльності. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. - Львів, 1999.-.
9. Етнографічні дослідження південної України. Збірник наукових праць Всеукраїнської ювілейної конференції, присвяченої 145-річчю з дня народження Л.П. Новицького. – Запоріжжя, 1992.
10. Етнографічні дослідження південної України. Збірник наукових праць Всеукраїнської ювілейної конференції, присвяченої 145-річчю з дня народження Л.П. Новицького. – Запоріжжя, 1992. – 53 с.
11. Жайворонок В.В. Слово в етнологічному контексті // Мовознавство. – 1996. - № 6. – С. 3-8 Карпенко М.О. Зіставна лексикологія сучасних східнослов'янських мов: традиції, аспекти, джерела // X Всеукраїнська славістична конференція”Духовне відродження слов’ян у контексті Європейської та світової культури”. Тези доповідей. – Т. II – Чернівці: ЧДУ, 1992. – С. 220-221.
12. Карпенко Ю.О. Етюд про долю // Мовознавство. – 1999. - № 4-5. – С. 9-15.
13. Карпенко Ю.О. Чи існував скотарський етап слов'янського язичництва // Мовознавство. – 1996. - № 2-3. – С. 12-17.
14. Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – 204 с.
15. Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке. – М.: Индрик, 1999. – 424 с.
16. Лотман Ю.М., Успенский Б.А. Миф-имя-культура // Труды по знаковым системам. – VI.- Тарту, 1973. – С. 282-306.
17. Маковский М.М. Язык – миф – культура. Символы жизни и жизнь символов. – М.: Русские словари, 1996. – 330 с.
18. Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К.: Либідь, 1992. – С.52 – 170.